

Cservenák Róbert

Németh Amadé: ERKEL

Gondolat, Budapest, 1979.

Az irodalomnak a zenével foglalkozó ága sajnos igen szegényes. Az emberek ezreit nem lehet megtanítani a jóra és szépre anélkül, hogy arra ne legyen meg a megfelelő eszközünk. A zene mindenkor az írás fölé emelkedik, ha érzelmi oldalát nézzük. Ezt pedig nemcsak én állítom, hanem olyan nagy emberek is, mint a múlt század nagy romantikusai és korunk neves karmesterei és zeneművészei. Nem elég a zenét hallgatni, meg is kell érteni. Csupán az a tény, hogy valakinek a lakásában gyakran szól a zene, akár a rádióból, akár hanglemezezről, dicséretes. Csakhogy ez nem elég. Még a csodagyerek is valamikor tanulással kezdte. Olvasnunk kell könyveket, amelyekből előbb és könnyebben megértjük azt, amit egy mű mondhat és mindenkor mond is nekünk. Sajnos, aránylag kevés irodalmi mű foglalkozik a zenével, de azért akad. Annyi már van, hogy kényelmesen érezzük magunkat, ha még egy kicsit feszélyezetten is, de csak van valamink. Még nem tartunk ott, hogy holtunkig kedvünkre válogathatunk és még akkor is marad. Éppen ezért, hogy talán ne kelljen annyit keresgélni a könyvtári polcok között, indult meg ez az ismerető folyamat, ahol olyan könyvekről lesz szó, amelyek kiemelt helyet érdemelnek meg, amelyek kizárólag csak a zenével, annak előadóival foglalkoznak.

Egy sorozat első kötetével fogunk megismerkedni. A Zenei Kiskönyvtár sorozatban a Gondolat Kiadó hat zeneszerzőről jelentetett meg egy-egy könyvet. Ezek Schubert, Liszt, Erkel, Honegger, Berlioz és Purcell életéről és munkásságáról szólnak. Amint a címből is kiderül, ezúttal Erkelről lesz szó. A sorozat külön érdekessége, hogy az egyes könyvek szerzői kiváló magyar zenetudósok és karnagyok. A könyvek olyan nyelven íródtak, hogy bárki nyugodtan kézbe veheti, nem kell attól tartania, hogy esetleg egyetlenegy mondaton is fennakad, mert nem ismeri a zene nyelvét.

Az első fejezet az 1810—1827 közötti időszakot öleli fel, vagyis a gyermekéveket. Megismerkedhetünk Erkel Pozsony környéki életével, is-

koláztatásának nehézségeivel, és nyomon kísérhetjük fejlődésének főbb pontjain. Első zongoraleckéit is Pozsonyban kapta és hamarosan szédületes eredményeket ér el. Magyarországon akkoriban még ritkaságszámba ment a kiválóbb zongoraművész. Akik hivatásból foglalkoztak annak oktatásával, azok közt is csak elvétve akadt olyan, aki sima, egyenletesen pergő skálákat és komplikáltabb tételeket tudott volna játszani. Aki pedig még a trillákhoz is értett, az már közbámulat tárgyát képezte. A kitűnő iskolát járt Erkel így konkurrencia nélkül állt az országban. A nagy Liszt Európát járta, káprázatos sikert sikerre halmozva. Erkel pedig elindult Kolozsvárra zongoratanárnak, és talán még nem is sejtette, mennyire más utakra ragadja majd a sors. Zongoratudománya barátot is hozott neki. Egy alkalommal nyitott ablaknál zongorázott, amikor a híres Brassai haladt el az ablaka alatt. — Ki vagy, öcsém? — és ezzel egy életre szóló, Erkel számára igen gyümölcsöző barátság vette kezdetét. A nagy tudományú Brassai jelentősen tágította a fiatal művész szellemi látókörét és serkentette művészi becsvágyát. Brassai hatására írta Erkel korai zongoraművét, a Magyar ábrándot, amelyet több hangversenyen elő is adott. Sokáig azt tartották, hogy ez a kompozíció elveszett. A Széchenyi Könyvtár egyik Erkel-autográfjában Somfai László az elveszettnek hitt Magyar ábránd egy részletét véli felfedezni. A kompozíció zeneileg is igen érdekes és elgondolkoztató. Néhány harmóniafordulatából, figurációjából, a formálás jellegéből úgy érezzük, hogy Erkel zeneszerzői stílusa talán egészen más irányba fejlődött volna, ha kevéssel ezután nem került volna egész életére szóló kapcsolatba a színházzal, a drámai muzsikával.

1835-ben a Várszínházban működő budai Magyar Színjátszó Társaság karmestert keresett. Erkelre esett a választás. Ettől a pillanattól kezdve ádáz ellensége lesz a német művészetnek, a német színháznak. Egyetlen eszköze a színház magyar társulata, tudása és az a hév, amellyel tervének teljesítésébe belekezdett. A sors azonban úgy akarta, hogy a budai színészgárda már a tél beálltával feloszlott, mivel a színészek zöme a pesti oldalon lakott. Így a gyakori jégzajlások lehetetlenné tették a folyamatos munkát. A kulturális csőd határán országos méretű akciót szerveztek. 1837-ben részvénytársaság alakult a költségek előteremtésére, majd hihetetlen méretű országos adományozással, társadalmi segítséggel felépült a Pesti Magyar Színház. Kölcsey jóslata bevált: „... csak a nemzet részvétele állíthat nekünk nemzeti játékszínt”.

Valójában ekkor dől el Erkel további sorsa. Életét a színháznak szenteli. Ebben az időben kedves barátjától, Egressy Bénitől egy szöveggönyvet kap, a Báthori Máriát. Ebből születik meg rövid idő után az első magyar opera. Minden gyengéje mellett sok értékes elemet tartalmaz. Ami a közönség számára a legmeglepőbb, ezért is ér el nagy sikert, az az, hogy a zenéjét több helyen a verbunkos stílus alkotja. Ez annyira újszerű volt, hogy nem maradhatott észrevétlen. Mindamellet, hogy az opera hemzseg az utánzás betegségtől, és hogy idegen elemek is szép

számban akadnak benne, hogy sok helyütt sablonszerű, mégis már az önállóság jegyeit is magán viseli és fellelhető benne a későbbi remekművek néhány jellemző vonása. Ez a siker minden rosszmájú kritika ellenére is jól jött Erkelnek.

A fejlődő, épülő főváros szellemi életében jelentős tényező az egymással vetélkedő német és magyar színház. Mindkettő anyagi gondokkal küzd, és megindul közöttük a művészi erő áramlása, amelyet a gyorsan magyarosodó város Nemzeti Színházával rokonszenvező tömegek izgott figyelme kísér. Az intenzív érdeklődés nem egyszer tüntetéssé, tettegességgé fajul. A korabeli sajtóból kiolvasható, mennyire örülnek az Erkel keze alatt színvonalában fokozatosan emelkedő magyar operakultúrának. Erkel szigorúsága, következetes nevelő munkája együttest kovácsol a sokfelé húzó, sok akaratú művészársaságból. A játékrend magasabb igényű művekkel gazdagodik. Megszólalnak Cherubini, Méhul, Auber, Meyerbeer, Bellini operái, Donizetti néhány műve.

Ebben a nyugtalan időszakban jelentkezik Erkel első nagy remekművével, a Hunyadi Lászlóval. A korabeli kritika véleménye ugyan itt is megoszlik, mint a Bátorfi Mária esetében, de ez a megoszlás már inkább a részrehajlás eredménye, mintsem a hozzáértők véleménye. A legalaposabb, legrészletesebb magyar bíráló Petrichevich Horváth Lázár volt. Nagy terjedelmű, rajongó kritikája a Honderű három egymást követő számában jelent meg. Erkel — állapítja meg — európaivá emelte a csárdák gyönyörű melódiáit és letette az alapkövet, „melyre épülend egykor a magyar zenedicsőség valhallája”! A bécsi bírálat megállapítja, hogy a nemzeti elem, amely eddigelé csak a jellemző, de fölötte korlátolt magyar nóta név alatt ismert szózatokban mutatkozott, e műnek teste s vérébe ment át, s eképp összhangzatban a dalmű szövegével, egy minden tekintetben kerekded egésszé alakult, azaz nemzeti zenévé, a szónak betű szerinti értelmében. Horváth Lázár így zárja bírálatát: „... ha van a magyar zenének jövője... úgy annak megalapítását Hunyadi László szerzőjének fogja köszönni nemzetünk...”

Erkel nem pihent a Hunyadi-siker után. Egy sor népszínművet komponált. Ezekben felhasznált, átdolgozott és hangszerelt magyar népdalokat is. Ezzel kapcsolatban mondta Kodály: „Kevesen tudják, és sohasem emlegetik, hogy már Erkel Ferenc elindult azon az úton, amelyen a zenét a nép felé, a népet a zene felé közelíteni lehet. Kár, hogy nem ment tovább.”

Erkelre súlyos terheket rónak a történelmi esztendőik. Nem vesz ugyan cselekvően részt a harcokban, de gyújtó zenéje szimbólum. A Nemzeti Színház szerepe a 48-as eseményekben közismert. Március 15-én este a Két anya gyermeke c. vígjáték szerepelt műsoron, de már dél felé kiderült, hogy aznap a közönség csak magyar művet kíván hallani, és ezért elővették Katona József Bánk bánját, de az előadást nem tudták végigjátszani. A színházba szüntelenül beáramló tömeg a Meghalt a cselszövő című énekrészt, a Himnuszt, a Hattyúdalt, a Szózatot és egyéb más elő-

adását követelte. Így a műsor közkívánságra alakult és folyt le, a nép Erkel zenéjét akarta hallani. A forradalom hevében Erkel maga is fegyvert akart ragadni, de számos gyermekeire és fontos pozíciójára való tekintettel szolgálatára nem tartottak igényt. Zenéje szolgált helyette.

Az 1853-as esztendő fontos állomása a magyar zenei életnek. Erkel egy maroknyi muzsikusként létrehívja a Filharmóniai Társaságot. A bemutató hangversenyre 1853. november 20-án került sor, kéthavi szervezés és próbamunka után, a Nemzeti Múzeum dísztermében. A műsoron Mozart, Beethoven, Mendelssohn és Meyerbeer művei szerepeltek, Erkel vezényelt. Mivel az elnyomó rendszer nem engedélyezte egyesületek létesítését, de hangversenyek rendezéséhez hozzájárult, a Társulat csak 1867 augusztusától vált jogi személyé. Az első hangverseny jelentős erkölcsi és anyagi sikerrel járt. A kritika jelenti Beethoven 7. szimfóniájának mintaszerű előadását, és így vonja le következtetéseit: „Ez az előadás egyúttal bemutatta saját zenei erőnk értékét, és ha a hangversenyeket betartják, s a közönség azokat kellően pártolja, akkor majd nem kell többet Lipcsét a »Gewandhaus«-beli hangversenyeiért irigyelnünk.”

61-ben pedig megjött a bomba siker. Március 9-én mutatták be a Bánk bánt, hatalmas sikerrel. A szerző ünneplése felért egy politikai demonstrációval. A korabeli sajtóban számos bírálat jelent meg. Legelmélyültebben Mosonyi Mihály foglalkozott az operával, a Zenészet Lapok egymást követő két számában. Dicséri a szerencsés témaválasztást. Szól a szerző több éves hallgatásáról, majd részletesen ismerteti a Bánk bán cselekményét és zenéjét.

Zenetörténeti szempontból a Bánk bán összefoglaló mű: az eddigi eredmények sikeres összegezése. A korai magyar operairodalom betetőzése, amely már magában hordozza a zenés népdráma csíráit. Erkel később is keresgeti ezt az utat, de sohasem talál rá igazán. A verbunkost többé túl nem szárnyalható magaslatra emelte; nemcsak a hangszeres fogantatású muzsika sikeres vokalizálásával, hanem a verbunkos formából nőtt jeleket kifejlesztésével is. Az idegen elnyomás, a nemzeti öntudat, az önző léhaság és a tiszta emberség kettős drámája egy évszázad alatt sem veszítette el időszerűségét. Mosonyi egykori megállapítása is helytálló: „E dalműre nemzeti zeneirodalmunk méltán büszke lehet, akár az alakok magas szabásait, akár a gondolat bőségét, akár a zene hatásos kidolgozását tekintjük.”

Már a Bánk bán ismertetése előtt szó esett a Pesti Divatlap 1844 februárjában megjelent rövid híreről, egy vígoperáról, melyet Erkel még a Bánk bán előtt be szándékozik fejezni. Erről a vígoperáról nincs tudomásunk, de ha foglalkoztatta Erkel akkor valamilyen vígopera-téma, nagyon valószínű, hogy új dalművébe, a Czanyuga József szövegére írt Saroltába beleilleszthette egykori vígoperájának töredékeit vagy talán egész jeleneteit. Nehezen volna másként elképzelhető, hogy a komótosan dolgozó Erkel tizenöt hónappal a Bánk bán után új operával jelentkezék, Czanyuga, a jeles múzeumi tudós, már az ezt megelőző írásaiban

is bebizonyította szövegírói tehetségének tökéletes hiányát, sőt az ő áldásos tevékenységének köszönhető néhány kortárs dalművének totális bukása. Az egyetlen, ami a bárgyú szövegben Erkel vonzhatta: széles körű lehetőségek egy falu mindennapi életének zenei ábrázolására, falusi zsánerképek megírására. Mivel pedig tiszta magyar zene írásához a falusi környezet ideális, Erkel belefogott a reménytelen munkába. Csak tehetségének köszönhető, hogy a buktatókat jórészt el tudta kerülni és a Saroltaiban, minden fogyatékosága ellenére, sok új ötlettel lépett elő zeneszerzői pályáján. Ez a mű ennek ellenére sorsforduló lett életében: lelépett a Batori—Hunyadi—Bánk jelezte siker mezejéről, és a kísérletezések veszélyes talaján elindult a sikertelenség, a meg nem értés gyötrelmes útján.

A Sarolta 1862. június 26-án került először színre. A Hunyadi és a Bánk színvonalához szokott közönség csalódottan vett tudomást a műről. Sikertelenségének oka ma már nyilvánvaló. Erkel elképzelése és megvalósítása között áthidalhatatlan ellentétek voltak. Hiába mutatkoznak a Sarolta partitúrájában a haladás jegyei, több volt az akarat, mint ami belőle megvalósult.

Az öt év múlva bemutatott Dózsa György sem hozott sikert. A sajtó nagy részletességgel méltatta, boncolgatta. Dicsérte Erkel, amiért a wagneri útra lépett és a nagy egész érdekében lemondott az őt annyira jellemző dallamosságról. Ugyanakkor éppen azokat a részleteket magasztalták leginkább, ahol a zene még a bánki melodika talaján jár. A nyugtalanul áradó, szünet nélkül hömpölygő zene folyamában nincs megállás. Fárasztó ez a sodró nyugtalanság, a zárt számok körvonalainak elmosása, az énekbeszéd túltengése. Nagyszerű azonban a magabiztosabb polifon szerkesztésmód, az emberi, természetes beszédet csaknem megközelítő parlando, a vezérmotívumok egyre következetesebb alkalmazása, a zenekar fejlettebb szimfonikus kezelésmódja. Meglepő, messze előremutató megoldásokban nem szűkölködik a partitúra. Felhangzik benne egy tredecim akkord, amely a diatonikus skála valamennyi hangját egyszerre szólaltatja meg. Hallatlanul nehéz az első felvonás indulójában alkalmazott merész, a li,d és a mixoli,d hangsorból leszűrt, csaknem bartóki sor, és az opera számos helyén megjelenő kromatikus akkordok sorozata, melyekhez hasonlót Liszt műveiből ismerünk. A karjelenetekből pedig itt-ott szinte Muszorgszkij hangját véljük kicsendülni.

A Dózsa után már csak a Brankovics György nevezhető minden sikertelensége ellenére is olyan operának, amely zenei szempontból még mindig tud valami újat hozni. Cselekménye a XV. század első felében játszódik, és szorosan kapcsolódik az Erkel által már sikeresen megénekelte Hunyadi-ház történetéhez. A tragédia az eseményeket a szerb történelem oldaláról nézve jeleníti meg, központi alakja címszereplője, a magyar és a török katonai hatalom között ingadozó szerb despota. Akárcsak a Hunyadi és a Bánk esetében, itt is szükségessé vált a mű drama-

turgiai felfrissítése, a prózában írt, vulgáris, lapos, primitív nyelvezetű librettó irodalmi igényű átdolgozása.

Erkel zenei horizontjának hatalmas tágulását jelzi a szerb és török népzene felidézésének sikeres kísérlete. A túlságosan is megszokott és csaknem kimerített verbunkosműdal intonáció után az új színek megjelenése örvendetes változatosságot jelez a életműben. Sem az előadás közönségsikere, sem a sajtó hasábjain megjelenő, áttekinthetetlen tömegű bírálat nem volt egyértelmű. Néhány alaposabb felkészültségű kritikus tanulmányától eltekintve senki sem értette meg a mű jelentőségét.

A Bánk bán óta sokat fejlődött a magyar zenekritika. Az opera zenei anyagának részletes boncolgatásakor igazán dicséretes szakértelmet árul el az a néhány, hivatása magaslatán álló, nagy szakmai felkészültséggel rendelkező bíráló, aki a Brankovicsban látta Erkel eddigi művészetének csúcspontját. Ennél többet ma sem mondhatunk. A Dózsánál lényegesen rutinosabban sikerült a zárt számok kikerülése, az énekbeszéd megoldása, a szélesen áradó, folyamatosan hömpölygő, vezérmotívumokkal színezett szimfonikus zenekarkezelés. A három népi zenei anyag — és mellette negyediknek a nemzetközi operanyelv használata — természetes, magától értetődő, a kórus kezelése, a népi zenedráma irányába mutat előre. A hangszerelés és a zenei romantika hatásos, csillogó, színes, változatos hangzáskészletével.

A fenségektől kezdve a népiesig, a paloták komoly méltóságától, a tragikum gyászától elkezdve a puszták méla ábrázolásáig, mindent fel-találunk Erkel műveiben, ami magyar. Idegen tárggyal, idegen zenével a két világrészt meghódíthatta volna, de ő nem akart másnak alkotni, mint a nemzetnek, nem akart más által megértetni, mint a nemzet által. Egy félszázados életpályán, mint stádium-mutató emlékkövek állnak megalkotott művei. Élete átívelte csaknem az egész XIX. századot. Ifjúsága egybeesik a magyar történelem egyik legdicsőbb korszakával, a reformokkal. Politikus zeneszerző volt, egész életét a reformeszmék és a nemzeti függetlenség szolgálatába állította. Forradalmian gyűjtő zenéjét énekelték a szabadságharc katonái, és a nemzetre hulló gyászban Bánk és Tiborc gránitalakjával protestált az elnyomás ellen. A kiegyezés illúzióját Dózsa szellemének felidézésével, a politikai hitszegést Brankovics tragédiájának hangjaival bélyegezte meg. A konszolidáció ábrándképeibe beleszötte a Névtelen hősök honvédsírató muzsikáját. Következtesen megőrzött elvei miatt maradinak kiáltották ki, és élete alkonyán — minden elismerés és népes családja ellenére — magányosság jutott osztályrészüül. Erkel élete a magyar zenei művelődés felvirágzásának hősi eposza.

„Kölcsey Himnusza, a Hunyadi, a Bánk bán
zeneszerzőjénél akadhat idővel még
nagyobb zeneköltő, de nagyobb
érdemű nem.”

(Vajda János)

Németh Amadé karnagy, maga is operaszerző, és évek óta foglalkozik Erkel-kutatással, mások és saját új eredményeivel bővítette és korszerűsítette a már másodízben megjelent sikeres Erkel könyvét. Mindenekelőtt az operák — eddig nélkülözött — bővebb elemzését találhatja meg az olvasó. A könyv külön érdekessége az utolsó oldalakon található Erkel műjegyzék. A jegyzék egyaránt magába foglalja az elveszett művek címeit és a ma még létező, de elő nem adott műveket, valamint mindazokat a műveket, amelyeket ma rendszeresen előadnak és mindannyian szívesen végighallgatunk.